

2.9. Теоретичні аспекти трансформації еколого-економічного сільськогосподарського землекористування

В кризових умовах формуються нові можливості для Науково-методичні засади трансформації сільськогосподарського землекористування. Перехід України до ринкової економіки зумовив необхідність трансформації аграрних відносин. Планова економіка з державною формою власності на землю та засоби виробництва, яка була панівною в економіці країни, виявилася нездатною забезпечити нормальне функціонування сільськогосподарських землекористувань в умовах переходу до ринкових відносин.

За період земельної реформи в Україні здійснено перерозподіл державних земель, проведено реформування земельних відносин на засадах рівності прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави, в результаті чого змінилися умови та сформувався новий земельний устрій, що визначив форму і зміст землевпорядних дій. Одним з наслідків земельної реформи стало подрібнення (парцеляція) сільськогосподарських угідь на індивідуальні ділянки різних конфігурацій. У період переходу до ринкових умов, коли створюються нові агроформування без достатнього науково-методичного, організаційного і фінансового забезпечення, порушуються практично всі сівозміни, майже в двічі зросли площі під культурами, які посилюють дії деградаційних процесів, а відтак зростають площі деградованої ріллі. За наявності дрібних землекористувань ускладнюється організація високорентабельного товарного сільськогосподарського виробництва. Тому виникає необхідність в об'єднанні (консолідації) земельних ділянок (земельних часток (паїв) та формування на їх основі сталого сільськогосподарського землекористування товарного типу.

У всіх сільськогосподарських підприємствах земля перебувала не в приватній власності, а у спільному користуванні. Усупільнені були також засоби виробництва. Ці фактори врешті-решт призвели до відчуження селянина від землі, що спричинило зниження мотивації, продуктивності праці та як наслідок – спад виробництва. Адже загальновідомо, що продуктом праці може володіти і розпоряджатися лише той,

кому належать засоби виробництва.

Враховуючи те, що у сільському господарстві основним засобом виробництва є земля, а власником – держава, то й результатом праці розпоряджалася держава, а не виробник [1].

Згадані обставини й викликали потребу в проведенні земельної реформи, яка є невід’ємною частиною реформування економіки країни. У результаті реалізації реформи відбулась трансформація землекористування шляхом створення нових агроформувань ринкового типу на базі колишніх державних і колективних сільськогосподарських підприємств.

Безумовно, будь-які перетворення неможливі без економічного, науково-методичного та правового забезпечення. Разом із тим важливу роль при формуванні сталого сільськогосподарського землекористування відіграє оцінка трансформації, головним завданням якої є врахування ризиків в умовах реформування економіки в цілому й земельних відносин зокрема.

До найбільш висвітлених аспектів формування сільськогосподарського землекористування можна віднести наукові розробки з протиерозійних заходів, сівозмін, застосування добрив, економічної оцінки земель, а також раціонального використання й охорони земель, оптимальних розмірів господарств. Відзначено, що наявні методики дозволяють визначати ефективність тих чи інших заходів, технологій тощо, але вони переважно стосуються дослідження сільськогосподарського землекористування в цілому в Україні і майже не розкривають регіональних особливостей.

Ситуація в земельних відносинах і системі землекористування сільських територій залишається складною і неврегульованою. Найгострішими проблемами є незавершеність економічних та правових відносин власності між власниками земельних часток (паїв) та юридичними особами (сільськогосподарськими агроструктурами і фермерськими господарствами), а також територіальними громадами; зволікання щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів, передбачених Земельним Кодексом України та вимогами подальшого реформування земельних відносин; неврегульованість проблем щодо невитребуваних земельних часток (паїв), відмерлої спадщини, черезсмузжжя,

дрібноконтурності, вкраплення контурів земельних ділянок, управління землями сільськогосподарського призначення державної форми власності; недосконалість державного регулювання (адміністрування) розвитку сільськогосподарського та іншого землекористування, земельного оподаткування; незавершеність земельного законодавства, системи гарантування прав на землю (особливо системи державного земельного кадастру) та інфраструктури обігу сільськогосподарських земель, в тому числі іпотеки землі; відсутність землеустрою, спрямованого на вирішення питань планування розвитку землекористування, перерозподілу земель, повсюдне припинення робіт щодо охорони земель із-за по суті знищення системи плати за землю, і як результат відсутність коштів (щорічно бюджети недоодержують понад 600 млн. грн. земельного податку в секторі сільськогосподарських товаровиробників) на землеустрій, облаштування інженерної інфраструктури землекористування, землеохоронні та меліоративні заходи.

У контексті стратегії сталого розвитку землекористування поняття «сільськогосподарське землекористування» розглядаємо як систему використання, відтворення та поліпшення територіальних і ґрунтових ресурсів держави на основі врахування особливостей природних, соціальних, економічних та екологічних умов.

Стратегічним напрямом використання земель сільськогосподарського призначення є їх екологічна оптимізація, насамперед, встановлення екологічно доцільних та економічно вигідних співвідношень між різними видами сільськогосподарських угідь. Основним критерієм їх розміщення в агроландшафтах, які визначають оптимальне співвідношення між ними, є висока продуктивність агроценозів при мінімально можливих затратах матеріально-енергетичних ресурсів, допустима інтенсивність деградаційних, зокрема, ерозійних процесів, попередження забруднення ґрунтових і поверхневих вод продуктами ерозії. Оцінка існуючих проблем при організації території сільськогосподарських агроформувань зумовлює принципovu можливість зосередити виробництво передбачуваної сільськогосподарської продукції на значно меншій площі сільськогосподарських угідь за рахунок виведення з обороту деградованих і малопродуктивних земель, використання яких є

низькорентабельним і збитковим.

Основою для встановлення взаємозалежності між природним середовищем і сільськогосподарським виробництвом є природно-сільськогосподарське районування, яке потребує уточнення внаслідок змін, що відбулися у земельному фонді України за період земельної реформи.

Формуючи сільськогосподарське землекористування на засадах сталого розвитку, слід оцінювати ризики, пов'язані з трансформацією землекористування, впливом процесів лібералізації та глобалізації в економіці.

Ці положення відображають необхідність оцінки трансформаційних процесів у сільськогосподарському землекористуванні як невід'ємної частини економічного розвитку країни. Розвиток суспільних відносин постійно потребує змін, які полягають у здійсненні реформ, трансформацій. Часто ці терміни вживаються як рівнозначні, що свідчить про хибне уявлення про процеси здійснюваних і запланованих змін у супереч тому, що вони доповнюють один одного й мають характерні динамічні особливості [2].

Поняття «землекористування» в науковій літературі застосовується у подвійному значенні. Під землекористуванням розуміють систему користування землею, регламентовану законодавством для різних категорій земель, власників землі та землекористувачів. Поняття «землекористування» також означає територію, земельний масив, що перебуває у власності або в користуванні. Здебільшого його застосовують для характеристики земель певного землевласника чи землекористувача, категорій чи площі земель[97], тобто в першому варіанті «землекористування» означає процес використання земель у встановленому порядку, а в другому – територію, яка знаходиться у користуванні. Виходячи з цього, можна стверджувати, що сільськогосподарське землекористуванням, передусім, базується на використанні людиною природних ресурсів для задоволення потреб, а землі – як основного засобу виробництва. Тому сільськогосподарське землекористування – це природно-територіальний комплекс, в якому відбувається взаємодія суб'єкта господарювання з навколишнім середовищем, у результаті чого формується певний суспільний продукт (сільськогосподарська продукція). При цьому

земля є основним засобом виробництва.

Реформування держави передбачає створення нового інституційного середовища для забезпечення основної мети реформування шляхом реалізації плану дій. Вони включають набір із десяти рекомендацій для переходу країн планово-розподільчої економіки до ринкової, а саме захист права власності, приватизацію, зниження оподаткування, лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Мета цих приписів – посилення ролі ринку та зменшення впливу держави на економіку [3].

Земельна реформа передбачала формування ефективного власника землі на засадах сталого розвитку. Реформування здійснювалося державою через запровадження інститутів приватної власності, платності землекористування, здійснення оцінки земель, землеустрою тощо.

У результаті формування приватної власності на землю в Україні відбувся перерозподіл земель за категоріями землевласників і землекористувачів. Основними землекористувачами стали новостворені сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства та громадяни для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Проте найбільше земель сільськогосподарського призначення було зосереджено у великих сільськогосподарських підприємствах, які є головними гравцями на ринку сільськогосподарської продукції та послуг й, по суті, правонаступниками колгоспів і радгоспів із найманими працівниками. При цьому більшість найманих працівників – це власники земельних часток (паїв), які не внесені до статутного фонду підприємств і не є ліквідним активом.

Дослідження процесів розвитку сільськогосподарського землекористування в Україні свідчить про те, що оренда земель стала одним з основних способів реалізації землевласниками своїх прав на землю. Зокрема, власники земельних часток (паїв) швидше стали «заручниками» своїх наділів через відсутність повноцінного ринку, в тому числі сільськогосподарських земель, низьку орендну плату, несправедливий розподіл засобів виробництва, а і як наслідок – неможливість самостійно господарювати на землі.

Разом із тим на основі орендних відносин сформувалася

більшість сільськогосподарських землекористувань ринкового типу. У різних країнах трансформація економічної системи здійснюється неоднаковими темпами. Це зумовлено рядом загальних і специфічних причин, еволюційних (поступальних) змін на об'єктивній методологічній основі перебігу соціально-економічних явищ та процесів, революційних перетворень на суб'єктивних засадах або поєднанням еволюційно-революційних методів.

Виділяють трансформації, які відбуваються еволюційними й революційними методами. Так, еволюційними можна вважати поєднання продуктивних сил і техніко-економічних відносин, яке завершується науково-технічною революцією. Революційні перетворення в межах технологічного способу виробництва є базисом для перебудови юридичної власності, трансформації відносин економічної власності, господарського механізму, передусім пошуку оптимального співвідношення між державним регулюванням та ринковими важелями самоуправління економіки, системи продуктивних сил і техніко-економічного способу виробництва, а також для змін у соціальній, політичній та національній сферах, що передбачає становлення нової економічної системи і нової структури економіки. В інші періоди докорінно змінювати ці елементи соціально-економічної системи недоцільно. Це дає підстави для висновку про відсутність різких меж між трансформаціями, які здійснюються еволюційним та революційним методами[5].

Характерною особливістю, яка розрізняє трансформації еволюційними та революційними методами є те, що еволюційні трансформації відбуваються насамперед через необхідність зміни, яка вже самостійно назріла в економічній системі.

Натомість революційні трансформації характеризуються зміною системи із зовні, тобто зумовлені впливом зовнішніх об'єктивних факторів, наприклад необхідністю зміни типу соціально-економічної системи.

В основі земельних відносин лежить категорія власності на землю. Враховуючи це, переважна більшість економістів підтримує думку про тісний взаємозв'язок зміни й розвитку земельних відносин із суспільно-економічними формаціями, які історично розрізняють первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні, постсоціалістичні

земельні відносини, що відзначаються своїми особливостями.

Трансформація сільськогосподарського землекористування є складовою трансформації економіки країни, яка має свої передумови й особливості, що за пріоритетом посідає одне з провідних місць у реформуванні економіки країни.

Трансформація земельних відносин є невід'ємною складовою соціально-економічного розвитку суспільства на всіх його етапах. Це зумовлено насамперед питанням власності на землю, тобто її володінням, користуванням і розпорядженням як основним засобом виробництва у сільському й лісовому господарстві та просторовою основою розміщення продуктивних сил[1]. При цьому проблема вивчення та оцінка процесу трансформації сільськогосподарського землекористування є головним завданням розвитку земельних відносин в Україні.

Серед держав Європи Україна має найбільше антропогенне навантаження. Практично на всій території інтегральний показник навантаження негативний, в тому числі в сільському господарстві. Разом із тим на двох третинах території областей екологічна ситуація навколишнього середовища є гостро критичною та несприятливою для проживання населення. Загалом все це свідчить про нагальну потребу в розв'язанні екологічних проблем і перехід національного господарства на модель сталого розвитку [3].

Навколишнє середовище в Україні знаходиться у кризовому стані, зокрема в галузі сільськогосподарського землекористування, тому проблема забезпечення сталого розвитку має першочергове значення. Вона повинна бути розв'язана для забезпечення нинішнього й майбутнього поколінь необхідними соціально-економічними умовами сталого розвитку, і на це слід спрямувати всі зусилля [4].

Україна нині має чимало соціально-економічних та екологічних проблем, зокрема, це: низька ефективність використання природно-ресурсного потенціалу держави; екстенсивний характер промислового й сільськогосподарського виробництва; застарілість техніки і технологій; недосконала організаційно-економічна система управління виробництвом; високий рівень споживання енергетичних ресурсів за недостатньої диверсифікації джерел їхнього постачання; розвиток інфляційних процесів; посилення соціального

розшарування суспільства; надзвичайно складна демографічна ситуація, особливо у сільській місцевості та ін.

Розвиток і благополуччя населення України нерозривно пов'язані з використанням землі. Використання земельних ресурсів формує близько 95 % обсягу продовольчого ринку та дві третини товарів споживання об'єктивно вважається первинним фактором виробництва, основою економіки країни.

Земельний фонд нашої держави становить близько 40 % складу продуктивних сил і має велику різноманітність за функціональним використанням, якісним та правовим статусом[6].

Перелік посилань

1. Аграрний сектор України в діаграмах і графіках. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2015. – 58с.
2. Андріішин І.М., Сохнич А.Я. Методологічні основи оптимізації охорони природи і землекористування. – Львів: НВФ «Укр. Технології», 2006. – 136 с.
3. Білявський Г.О., Бутченко Л.І., Навроцький В.М. Основи екології: теорія та практика. – К.: Лібра, 2002. – 352с.
4. Бриндзя З.Ф. Еколого-економічні проблеми використання природних сільськогосподарських ресурсів Західного регіону: Дис. докт. екон. наук: 08.08.01 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2007. – 305с.
5. Географічна енциклопедія України. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – 480с.
6. Гладій М.В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки України (питання теорії, методології і практики) Автореф. дис. докт. екон. наук: 08.07.02, 08.0.02 / Ін-т. аграрної економіки УААН. – К., 2008. – 36с.
7. Гладун Г.Б. Збереження та розширене відтворення природно-ресурсного потенціалу земельних угідь в агролісоландшафтах // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Теорія і методи оцінювання, оптимізація використання та відтворення земельних ресурсів». – Ч. I. – К.: РВПС України НАН України. – 2012. – С. 177-180.

© Катан Л.І.